

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-7\(26\)-141-150](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-7(26)-141-150)

Наталія Трофаїла

*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри психології та педагогіки розвитку дитини
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини, м. Умань, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-9865-6133>*

ПРАЦЯ ДОРΟΣЛИХ ЯК ЗАСІБ ОЗНАЙОМЛЕННЯ ДІТЕЙ З СУСПІЛЬНОЮ ДІЙСНІСТЮ

Анотація. У статті розглядається проблема формування у дошкільників уявлень про різноманіття професій. Розглядаються погляди вітчизняних та зарубіжних дослідників на теоретико-практичні аспекти формування уявлень дітей про світ професій. Представлено зміст головних складових, які безпосередньо впливають на вибір тієї або іншої професії: позиція батьків, позиція друзів, особисті професійні плани, здібності, ступінь домагань на суспільне визнання, яка професія породжує більший інтерес, і яка професія найбільше знайома дітям, схильності. Визначено, що у закладі дошкільної освіти трудове виховання реалізується за такими напрямками: ознайомлення дітей із працею дорослих, формування інтересу й поваги до неї; організація безпосередньої трудової діяльності дітей. Основним завданням трудового виховання дітей дошкільного віку є формування стійкого переконання, що праця є життєвою необхідністю людини, а її результат – цінністю. Важливою умовою формування елементарних професійних уявлень дітей окреслено створення відповідного предметно-ігрового середовища. З'ясовано, що ефективність роботи з дітьми залежить від емоційної насиченості, особистої значущості використаного матеріалу для дошкільників, зв'язку отриманої інформації з реальним життям, різноманітності використаних дорослими форм та методів навчання, а також дотримання критеріїв: доступності, цілеспрямованості та систематичності в роботі. Показниками сформованості у дітей уявлень про світ професій дорослих виступають: наявність знань про світ професій; орієнтація в атрибутах, засобах та предметах праці представників різних професій; розуміння кваліфікаційних якостей фахівців різного професійного середовища; набуття таких особистісних якостей, як: повага до прав дорослих та результатів їхньої трудової діяльності, бажання долучатися до праці дорослих, дисциплінованість, відповідальність за результат власної праці.

Ключові слова: діти дошкільного віку, трудове виховання, праця, уявлення про професії.

Nataliia Trofaïa

*Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Child Psychology and Pedagogy
of the Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-9865-6133>*

WORK OF ADULTS AS A MEANS OF FAMILIARIZING CHILDREN WITH SOCIAL REALITY

Abstract. The article examines the problem of forming ideas about the variety of professions among preschoolers. The views of domestic and foreign researchers on the theoretical and practical aspects of the formation of children's ideas about the world of professions are considered. The content of the main components that directly influence the choice of one or another profession is presented: the position of parents, the position of friends, personal professional plans, abilities, the degree of demands for social recognition, which profession generates greater interest, and which profession is most familiar to children, inclinations. It was determined that in preschool education, labor education is implemented in the following directions: familiarization of children with the work of adults, formation of interest and respect for it; organization of direct work of children. The main task of labor education of preschool children is the formation of a stable conviction that work is a vital necessity of a person, and its result is a value. An important condition for the formation of elementary professional ideas of children is the creation of a suitable subject-game environment. It was found that the effectiveness of working with children depends on the emotional saturation, personal significance of the material used for preschoolers, the connection of the information received with real life, the variety of forms and methods of learning used by adults, as well as compliance with the criteria: accessibility, purposefulness and systematicity in work. Indicators of children's ideas about the world of professions of adults are: availability of knowledge about the world of professions; orientation in the attributes, means and subjects of work of representatives of various professions; understanding the qualifications of specialists from various professional environments; acquiring such personal qualities as: respect for the rights of adults and the results of their work, the desire to join the work of adults, discipline, responsibility for the results of one's own work.

Keywords: children of preschool age, labor education, work, ideas about professions.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства гостро постає питання про підвищення ролі кожної людини. Вибір професії є

надзвичайно важливим питанням, адже особистість прагне бути спеціалістом, який потрібен на ринку праці, має комфортні умови для роботи, гідну заробітну плату.

У вирішенні цієї проблеми важливе місце відводиться всій системі професійної орієнтації, яка перебуває в центрі уваги нашої держави. Про це свідчать Закони України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Базовий компонент дошкільної освіти в Україні», «Концепція державної системи професійної орієнтації населення» та ряд інших державних документів.

З огляду на це, особливого значення набуває залучення дітей до посиленої трудової діяльності з дошкільного віку, в умовах закладу дошкільної освіти і сім'ї, оскільки цей вік є сенситивним для формування початкових трудових умінь і навичок, бажання працювати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням організації трудового виховання дошкільників присвячені наукові роботи Г. Беленької, М. Машовець, Л. Песоцької, Т. Поніманської.

На необхідності ознайомлення дошкільників з професіями наголошували Н. Кононенко, Н. Кудикіна, С. Ладивір, В. Логінова, Ю. Лукашова, Т. Макєєва, Т. Піроженко, В. Тернопільська. Ігрова діяльність дітей старшого дошкільного віку ґрунтовно досліджувалась Л. Артемовою, Л. Виготським, Д. Ельконіним, К. Карасьовою, Д. Менджерицькою, С. Новосоловою, Т. Піроженко, С. Рубінштейном, П. Саморуковою та іншими.

Можливості використання педагогічних ігрових технологій у процесі формування уявлень про професії та під час ранньої профорієнтації розглядали О. Андрієнко, Л. Азарова, О. Гнізділова, Т. Завязун, М. Марець, Н. Франчук.

Мета статті – розкрити особливості формування у дітей інтересу до праці дорослих.

Виклад основного матеріалу. Дошкільний вік особливо сприятливий для формування позитивного ставлення до праці. Із працею дорослих діти ознайомлюються у процесі демонстрації різних видів праці, пояснення їх значення (спеціально організовані спостереження, бесіди, екскурсії), а також під час безпосередньої організації спільної діяльності дорослих і дітей.

Діти залюбки допомагають дорослим, переймаються їх настроєм, наслідують їх вчинки, набуваючи конкретних знань і уявлень про працю, розвиваючи допитливість, інтерес до діяльності дорослих, проймаючись повагою до людей праці та результатів їх старань.

Водночас дорослі мають змогу впливати на поведінку дітей – викликати у них прагнення до праці, досягнення конкретного її результату.

За визнанням психологів і педагогів раціональною є така послідовність ознайомлення з працею дорослих:

1) накопичення фактів про процес праці, перетворення предмета праці, результати праці, створення уявлення про її значущість;

2) формування уявлень про людину праці, її ставлення до праці;

3) формування уявлень про колективний характер трудової діяльності.

Уявлення про працю включає такі компоненти:

1) уявлення про робоче місце (кухня – у кухаря, кабінет чи лікарня – у лікаря);

2) про об'єкт праці (діти – у вихователя, хворі – у лікаря, глядачі – у артиста і т. д.);

3) про трудові дії і їх послідовність (кухар – нарізає овочі, робить салат, варить борщ, варить картоплю і т. п.);

4) про спеціальні предмети і знаряддя праці (ліки, таблетки, уколи – у лікаря);

5) про результати праці (матеріальні – готовий обід, випечений хліб і нематеріальні – здорові люди, пасажери, доставлені на роботу водієм). Здійснюючи елементарний аналіз професій, дошкільники повинні вміти виділяти три основні компоненти: назва професії, її основний зміст, користь професії для суспільства.

Слід зазначити, що діти не розуміють поняття «професія», але добре знають такі особливості професій, як лікар, учитель, вихователь. У процесі вибору сюжетно-рольової гри й ролі, діти часто орієнтуються на професії батьків. Це пояснюється психологічними особливостями дітей, їх здатністю і прагненням до наслідування значущих дорослих, та тим, що дітям вони більш знайомі за розповідями батьків.

Термін «професія» походить від латинського кореня, що означає: говорити публічно, оголошувати, заявляти. Професія — це соціальна характеристика людини, яка вказує на її приналежність до певної категорії людей, які займаються однаковим видом трудової діяльності.

Питання формування у дітей дошкільного віку уявлень про професії дорослих, знаходять своє відображення в Базовому компоненті дошкільної освіти [1], програм виховання і навчання дітей: «Дитина» [2], «Я у світі», «Дитина в дошкільні роки», «Українське дошкілля».

У Базовому компоненті дошкільної освіти [1] проблема ознайомлення дітей з працею дорослих знаходить своє відображення в змісті освітньої лінії «Дитина в соціумі», «Дитина у світі культури». Зокрема, в результаті освітньої роботи, дитина розуміє, що доросла людина володіє професією, має роботу, сім'ю, виховує дітей, турбується про своїх батьків. Виявляє повагу до дорослих. Дитина отримує знання про професійну зайнятість батьків, найближчих родичів, багатоманітність професій у різних сферах діяльності людини. У закладі дошкільної освіти дитина бере участь у спільній праці з дорослими, дітьми; творчо виявляє себе у самостійній предметно-практичній діяльності.

Н. Приймак зазначає, що розвиток особистості дитини відбувається в процесі праці, що обумовлюється:

– результативністю, що спрямована на виховання цілеспрямованості до праці, звички доводити почату справу до кінця, адже планування майбутнього результату, необхідність виконання запланованого, можливість використання результату спонукають дитину серйозно ставитися до роботи;

– творчим характером, що розвиває налаштованість дитини на пошук, удосконалення своєї праці і себе у праці; немає нетворчої праці, оскільки за будь-яких обставин дитина має змогу зробити щось по-новому, не так, як завжди, знайти нові форми взаємодії з однолітками.

Проблема формування у дітей уявлень про професії дорослих широко розкрита у завданнях програмах розвитку дитини дошкільного віку «Я у світі» та «Дитина» [2], які спрямовують педагогів до поглибленого ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з працею дорослих. Трудові завдання не тільки корисні, оскільки формують моральні звички: берегти і підтримувати чистоту, порядок, допомагати, долати труднощі, радіти успіхам, доводити розпочате до кінця, а й надзвичайно цікаві, бо розкривають дітям сутність людської праці.

Особливості ознайомлення дітей з професіями дорослих відображається в програмі виховання і навчання дітей від 2 до 7 років «Дитина» [2]. Так, акцентується увага на розширенні уявлень про дитячий садок як установу для дітей, у якій працюють люди різних професій (вихователі, помічники вихователів, кухарі, медична сестра, праля, двірники та ін.), знайомстві з приміщеннями дошкільного закладу, їх призначенням, обладнанням (кухня, медичний кабінет, пральня).

Діти також повинні знати назви професій дорослих, перш за все – соціально важливих (вчитель, вихователь, лікар, медична сестра, аптекар, кухар, пекар, перукар, фермер, пожежник, міліціонер, будівельник, пілот, водій, машиніст, швея, продавець та ін.), розуміти значення кожної професії в суспільстві [2].

Зважаючи на те, що основною особливістю дітей цього віку є ігрова діяльність, яка переростає у навчальну, то при формуванні у них інтересу до професійної діяльності дорослих перевага повинна надаватися активним формам і методам: екскурсіям, сюжетно-рольовим іграм, дидактичним іграм, іграм-вправам, усіляким змаганням. Безперечно, що їх потрібно поєднувати з традиційними методами, широко використовуючи сучасні технічні засоби та інформаційно-комунікаційні технології.

Формою прояву інтересу до професії у дітей цього віку є індивідуальна чи колективна гра, яка опирається на пізнавальні потреби. Дослідження з вікової психології свідчать, що в дошкільному віці пізнавальні інтереси у дітей переважно епізодичні. Вони виникають у певній ситуації, найчастіше під

впливом заняття і майже завжди згасають, коли дитина отримала відомості, які задовольнили її епізодичну цікавість. З огляду на викладене, можна констатувати, що в цьому віці повинна проводитися підготовча робота з профорієнтації, результатом якої є сформоване у старших дошкільників позитивне ставлення до праці і професійної діяльності.

Для визначення сутності процесу формування уявлень дошкільників про професії, необхідно визначити завдання цього напрямку:

1) формування знань дітей про поняття «професія», види професій, їх назви, відмінності між професіями, застарілі професії які зникають та професії сьогодення, нові професії сучасності;

2) ознайомлення дітей із змістом кожної професії, обов'язками людей які за ними працюють;

3) формування знань дітей про важливість професій у світі, вміння встановлювати причиновнаслідкові зв'язки у разі зникнення тієї чи іншої професії;

4) ознайомлювати дітей із соціальним довкіллям у процесі такої діяльності;

5) формувати бажання мати професію у майбутньому, орієнтуватись на вибір професії починаючи із дошкільного віку;

6) у процесі ознайомлення дошкільників із професіями формувати позитивне ставлення та любов до праці, бажання допомагати дорослим, цінувати працю дорослих;

7) формувати вміння застосувати отримані знання у практичній діяльності (відображати знання у ігрових діях під час сюжетно-рольової гри).

Вчений Е. Клімов розглядає сім головних складових, які безпосередньо впливають на вибір тієї або іншої професії:

1) **Позиція батьків.** Найчастіше батьки надають дітям безмежну свободу вибору, вимагаючи тим самим від неї ініціативи, самостійності, відповідальності. Буває і так, що батьки не згодні з рішенням дитини і пропонують переглянути свої позиції і зробити інший вибір. Правильному для людини вибору професії дуже часто заважають позиції батьків, які хочуть, щоб діти відшкодували їх недоліки в професійному майбутньому, а саме в тому виді діяльності, в якому вони не зуміли себе цілком проявити свого часу

2) **Позиція друзів.** Відносини друзів представляє дуже сильний вплив їх на вибір професії. В першу чергу це життєво для людей зі стандартизованим видом мислення, які схильні до копіювання чужих переконань, які не мають потенціалу правильно сформувати власний життєвий погляд. Але дивитися на інших необхідно тільки для того, щоб визначити спільне та відмінне, краще пізнати свої індивідуальні особливості, а не копіювати, переносити захоплення якоїсь людини на професію.

3) **Особисті професійні плани.** Плани ґрунтуються в відповідно за складом розуму і характеру особистості.

4) Здібності. Це особисті психологічні особливості особи, які проявляються в ході праці, і є фактором успішності її реалізації. Від них залежить глибина процесу оволодіння знаннями, швидкість, набуття вмінь і навичок. Про їх оригінальність необхідно говорити не тільки за успіхами в навчанні, але і за досягненнями в різних видах діяльності.

5) Ступінь домагань на суспільне визнання. Плануючи свою трудову діяльність, важливо подумати про реалістичність своїх планів. Неузгодженість внутрішніх образів особистості життєвих реалій неминуче призведе до розчарування.

6) Яка професія породжує більший інтерес, і яка професія найбільше знайома дітям. Важливо потурбуватися про те, щоб дані, які засвоєні особою, про конкретну професію не виявилися неточними і неповними. Для того щоб точно знати, чим точно займається фахівець конкретної професії необхідно розуміти по яким типам, класах, групах характеризуються існуючі професії та які вимоги ставляться до них.

7) Схильності. Схильності проявляються в заняттях, на які молода людина витрачає більшу частину свого вільного часу. Це інтереси, підкріплені переважно здібностями.

Зміст знань які потрібно формувати у дітей дошкільного віку про професії зазначений у програмах розвитку дитини дошкільного віку, де зазначаються показники компетентності дитини у такому формулюванні:

1) ранній вік (показники компетентності передбачають, що спостерігає за працею дорослих, проявляє повагу до результатів праці, володіє елементарними знаннями про транспорт, його призначення, професію водія, шофера, орієнтується у видах людської діяльності, у призначенні предметів вжитку, місцях їх зберігання);

2) молодший дошкільний вік (виконує прості трудові доручення, проявляє інтерес, дбайливе ставлення до навколишніх предметів. Зацікавлено ставиться до предметного довкілля, доречно застосовує отримані раніше знання, знає професії своїх батьків, працівників дитячого садка, лікаря, продавця, водія, будівельника, поштаря; має уявлення про важливість різних професій, передає в іграх свої враження від спілкування з довкіллям; передає в іграх види діяльності та взаємини дорослих);

3) середній дошкільний вік (називає професії, виконувану діяльність і результат праці дорослих, називає предмети побуту, коротко характеризує їх, розповідає про домівку, своїх рідних, називає їхні імена, прізвища, професію або вид діяльності; використовує порівняння; у вміє охарактеризувати працю дорослих; у розповідає про свої враження від побаченого, відображає в іграх навколишній світ).

4) старший дошкільний вік (знає основні професії; розрізняє і групує за призначенням, чітко висловлює свою думку, відображає отримані знання у ігровій діяльності).

В організації освітнього процесу в закладі дошкільної освіти з формування уявлень дошкільників про професії мають бути використані наочні, словесні та практичні методи для формування знань, умінь, навичок дошкільників, та методи виховання:

1) методи формування свідомості особистості (бесіда, розповідь, роз'яснення та ін.);

2) методи організації діяльності, спілкування, досвіду поведінки (привчання, вправа, створення виховуючих ситуацій та ін.);

3) методи стимулювання і мотивації діяльності та поведінки (заохочення, покарання, змагання);

4) методи контролю, самоконтролю, самооцінки діяльності і поведінки.

Важливою умовою формування елементарних професійних уявлень дітей є створення відповідного предметно-ігрового середовища, складовими якого є:

1) інформаційна (твори художньої літератури, що ознайомлюють зі світом професій; ілюстрації, на яких зображено представників різних професій; картини, малюнки);

2) діяльнісно-ігрова (дидактичні ігри; обладнання для сюжетно-рольових ігор на професійну тематику («Магазин», «Сім'я», тощо): іграшки, які відображають ресурси і результати праці [3].

Система роботи закладу дошкільної освіти має також включати комплекс методів та розмаїття форм організації навчання дітей. Методи ознайомлення з професіями дорослих доцільно вибудовувати у такій послідовності: безпосереднє спостереження за професійною діяльністю дорослого; розповідь вихователя про конкретну професію; бесіди про сучасні професії дорослих; читання творів художньої літератури; спільна праця дітей і дорослих; дидактичні ігри; творчі ігри.

Серед форм організації навчання визначаємо найбільш ефективними: екскурсії; свята («Свято однієї професії», «Праця наших батьків»; конкурси («Найкращий за професією», «Всі професії важливі, вибирай на смак»); зустріч із представниками різних професій; майстер-класи професіоналів; КВК «Земля красить сонце, а людину – праця»; самостійна продуктивна праця дітей; фото-вернісаж «Професії наших рідних» [4].

Формування у дітей системних знань про професії дорослих передбачає поетапну організацію роботи:

- підготовчий етап - є створення позитивного емоційного фону сприйняття інформації дітьми. На цьому етапі доцільно провести бесіду, під час якої діти могли б висловити свої побажання (про які професії хотіли б дізнатися, за роботою представників яких професій хотіли б поспостерігати, кого б бажали запросити в гості).

Під час бесіди слід продемонструвати кілька картинок із зображенням представників різних професій для полегшення вибору. Можна використати і дидактичну гру «Чарівний мішечок», до якого покласти «символи» різних професій – іграшкові робітничі чи медичні інструменти, одяг для ляльки, іграшковий посуд, коробочки з-під ліків, котушки з нитками тощо. Під час гри дітям ставлять запитання: Що це за предмет? Для чого він потрібен? Хто ним користується?

Показниками вдалого завершення етапу є зацікавленість дітей розмаїттям професій, ініціативність у плануванні подальшої роботи з ознайомлення з ними, залучення батьків до співпраці з вихователями [3].

- змістовий етап - надання дітям системних знань про різні професії: їх назви, значення для людини та суспільства, зміст трудових дій, необхідне обладнання та інструменти, взаємозв'язок з іншими професіями.

На цьому етапі роботу доцільно будувати у формі невимушеного тематичного спілкування вихователя з дітьми та представників різних професій з дітьми. Вибір професій, з якими будуть ознайомлюватися діти, насамперед залежатиме від професій батьків. Щоб з'ясувати, ким працюють батьки вихованців, можна в групі виготовити об'ємну модель «Квітка професій», у якій кожна пелюстка має свій колір і назву, що відповідає назві професії.

Перш ніж виготовляти таку квітку, спробуйте спрогнозувати разом з дітьми, скільки пелюсток вона матиме: п'ять, десять, двадцять? Кожен може назвати своє число. Вихователь фіксує прогнози дітей і пізніше повертається до них [2].

Спілкування дітей з дорослими – представниками різних професій – доцільно організовувати один раз на тиждень в другу половину дня у вигляді прийому гостей, до якого діти ретельно готуються: прибирають групову кімнату, готують частування, накривають стіл до чаю, готують подарунки: малюнки, поробки з різноманітного матеріалу; вчать вірші тощо.

У наступні дні відбувається закріплення, розширення та поглиблення знань дітей. У нагоді вихователю стануть картинки, фотографії, художня література. В групі можна влаштувати полицю для книжок про професії, які діти приносять з дому для ознайомлення інших, а потім забиратимуть. Звичайно, вихователь планує ознайомлення дітей з професіями дорослих як систему занять, проте слово «заняття», як і класична форма його проведення, ним не використовується, і для дітей ознайомлення з професіями відбувається у цікавих формах-гостинах, святах, вечорах розмов, майстер-класах фахівців (кухаря, перукаря, вишивальниці, дизайнера, топографа та ін.), екскурсій, іграх чи у спільній з дорослим праці.

- процесуальний етап - відбувається закріплення знань дітей про працю дорослих у різних видах діяльності (ігровій, трудовій, зображувальній тощо).

Закріплення знань найефективніше відбувається у продуктивних видах діяльності: іграх, праці, художній творчості.

Враження та емоції, викликані ознайомленням з професіями, діти можуть відтворити у сюжетних малюнках, малюванні з використанням елементів аплікації (доклеювання деталей зображення, вирізаних з кольорового паперу) виготовленні атрибутів до сюжетно-рольових ігор та ігор-драматизацій, придумуванні пантомімічних і танцювальних рухів на професійну тематику [2].

Висновки. Таким чином, формування у старших дошкільників інтересу до професій дорослих є важливим етапом виховання особистості на моральних принципах поваги до праці людей. Знання про працю дорослих необхідні, оскільки забезпечують розуміння завдань кожної людини і суспільства в цілому, зумовлюють розвиток інтересу до трудової діяльності. Знання про суспільну значущість праці, її мотиви та спрямування регулюють вчинки дітей, перебудовують їхнє ставлення до власної трудової діяльності та продуктів людської праці, сприяють формуванню моральних якостей, а отже, здійснюють позитивний вплив на моральне зростання особистості.

Література:

1. Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція) / Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 22.05.2012 р. № 615.
2. Дитина: освітня програма для дітей від двох до семи років / наук. кер. проекту В. О. Огневюк; за наук. ред. Г. В. Беленька, М. А. Машовець. Київ: Ун-т імені Б. Грінченка, 2016. 304 с.
3. Петко Л. В. Гурток «Мандрівники» та формування соціальної активності молодших школярів. Педагогічний альманах: зб. наук. праць / редкол. В. В. Кузьменко та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти». 2018. Вип. 37. С. 34–39.
4. Тернопільська В. І., Максимова О. О., Рудницька Н. Ю., Коновальчук І. М. Позиція толерантності та її виховання у старших дошкільників та молодших школярів. *Topical issues of education: Collective monograph*. Pegasus Publishing, Lisbon, Portugal, 2018. 276 p. P. 244–259.

References:

1. Bazovyi komponent doshkilnoi osvity (nova redaktsiia) [Basic Component of Preschool Education (New Edition)]. Nakaz Ministerstva osvity i nauky, molodi ta sportu Ukrainy, vid 22.05.2012 r. № 615 – Order of the Ministry of Education and Science, Youth and Sports of Ukraine from 22.05.2012, 615 [in Ukrainian].
2. Ohneviuk, V. O. (Eds.). (2016). *Dytyna: osvithnia prohrama dlia ditei vid dvokh do semy rokiv* [Child: educational program for children from two to seven years]. H. V. Bielenka, M. A. Mashovets (Ed.). Kyiv. Un-t imeni B. Hrinchenka [in Ukrainian].
3. Petko, L. V. (2018). *Hurtok «Mandrivnyky» ta formuvannia sotsialnoi aktyvnosti molodshykh shkoliariv* [Circle «Travelers» and formation of social activity of younger students]. *Pedahohichniy almanakh – Pedagogical almanac*. V. V. Kuzmenko (Ed.). Kherson: KVNZ «Khersonska akademiia neperervnoi osvity». 37, 34–39 [in Ukrainian].
4. Ternopil'ska, V. I., Maksymova, O. O., Rudnytska, N. Yu., & Konovalchuk, I. M. (2018). *Pozytsiia tolerantnosti ta yii vykhovannia u starshykh doshkilnykiv ta molodshykh shkoliariv* [The position of tolerance and its upbringing in senior preschoolers and younger students]. *Topical issues of education*. Pegasus Publishing, Lisbon, Portugal [in Ukrainian].